

НА КАКВО РАЗЧИТАШЕ РУСИЯ, СЪЗДАВАЙКИ САНСТЕФАНСКА БЪЛГАРИЯ?

Христо Глушков

След триседмични драматични преговори между руските и турските представители на 3 март 1878 г. в Сан Стефано е подписан мирният договор, с който приключват военните действия между Русия и Турция на балканския и на азиатския фронт. Договорът предвижда създаването на васална на султана българска държава с територия от 164 хиляди кв. км, както и териториално разширение и политическа независимост на Сърбия, Румъния и Черна гора. Оповестяването на Санстефанския договор поляризира общественото мнение в Европа и предизвиква истинска политическа "буря", в която се размесват и противопоставят възторгът у едни и недоволството у други от руската победа.¹ Успешното завършване на войната срещу Турция се посреща със задоволство както от всички слоеве на руското общество, така и от съюзниците на царското правителство.

В средата на март 1878 г. в Европа е подета шумна кампания с антируски характер, в която се включват министри, дипломати и журналисти от различни страни. Критиците на Санстефанския договор обявяват, че с обособяването на голяма и обединена България Русия категорично демаскира десетилетните си стремежи за хегемония на Балканите и за контрол над Пролитите, за решаващо влияние в турската столица и в средиземноморския басейн. Руското правителство е упреквано, че зад претенциите за хуманизъм и съчувствие към съдбата на балканските християни, намиращи се под властта на Високата порта, скрива своите амбиции за политическо влияние в този район. Ето защо границите на българското княжество се обсъждат с еднакъв интерес и в дипломатическите салони, и във военните щабове, а големите европейски вестници откриват специални рубрики, изпълвайки ги с географски описания, статистически данни и различни сведения за традициите, религията и историческата съдба на балканските народи.

В публикуваните коментари на Санстефанския договор най-често се възразява срещу откъсването на най-големите градове и крепости на Европейска Турция от властта на султана. Действително, новата политическа карта на Балканите силно ограничава европейските владения на Високата порта и ги отделя в четири обособени "острова" - Константинопол и Галиполи, предградията на Солун и града, Тесалия и Албания, Босна и Херцеговина. Практически първите две области могат да се свързват помежду си и с останалите части на Османската империя само по море. Най-енергично срещу политическия и териториален статут на Санстефанска България се обявяват Англия, Австро-Унгария и Гърция, а в критиката на

осъществените от Русия промени им пригласят и останалите балкански правителства.²

Влиятелният английски вестник "Таймс" публикува новата политическа карта на Балканите, която нарича "гротескна". Няколко дни по-късно, на 25 март 1878 г., британският външен министър лорд Дерби произнася реч в камарата на лордовете, в която коментира Санстефанския договор. "С една голяма България - казва той - европейска Турция остава без граници, без крепости, разчленена, в невъзможност да се отбранява. Европейска Турция повече не съществува". Дерби отхвърля дори идеята за създаването на малка България, тъй като нейното съществуване неизбежно би предизвикало гибелта на Османската империя.³

Външният министър на Австро-Унгария граф Андраши също се обявява срещу Санстефанския договор и мотивира своите възражения на първо място с прекомерното разширяване на България. В една от многобройните си антируски речи той заявява: "Редакторите на Санстефанския договор са видели българи навсякъде, но те не са забелязали само, че в някои части на бъдеща България има гърци, илирийци и турци, които са мнозинството от населението". Но Андраши е не толкова загрижен за съдбата на различните национални мнозинства, колкото за съхраняване на Османската империя и нейното господство върху възможно най-големи райони от Балканския полуостров, които във Виена разглеждат като най-подходящ обект за австрийска експанзия. Тъкмо затова Андраши е готов да се примири със създаването на васално българско княжество, но само на територията между р. Дунав и Стара планина.

Любопитно е, че националната програма на гръцкото правителство удивително съвпада с австрийските претенции - Тракия до Балкана и Константинопол с Проливите да останат турски. "Всяко друго решение - се казва в официалната нота от Атина - ще бъде катастрофа за Изтока и елинизъмът не ще се примири никога с подобна съдба". През пролетта на 1878 г. гръцкият кабинет е много повече ангажиран с гръцко-славянските противоречия, които постоянно изтъква на вниманието на западните държави, отколкото с освобождението на Тесалия и Епир от османско господство.⁴

Гръцките министри бързо забравят, че през януари 1877 г., напускайки турската столица на път за Петербург, граф Игнатиев посещава Атина и ги уговаря да се включат в евентуалната война срещу Турция едновременно с навлизането на руските войски в България. Повлияни от английските внушения, гърците не се намесват в руско-турския конфликт, но веднага след неговото приключване многократно заплашват, че ще нахлуят със свои войски в Епир, Тесалия и Македония.⁵ Изоставена от Русия, със слаба армия, посредствено управлявана, Гърция е принудена да търси съдействието на Англия, но британската дипломация я използва като резервна карта в голямата дипломатическа игра за разрешаването на Източния въпрос.⁶

В руската столица еуфорията от трудната военна победа се смесва с безпокойството за поведението на заинтересованите от балканските проблеми правителства. Създавайки единна и голяма славянска държава на Балканите, руското правителство разчита на три фактора - на победата си във войната, на своите съюзници и на разногласията между Великите сили. През пролетните месеци на 1878 г. руската дипломация е поставена пред изключителни изпитания, тъй като се нагърбва с мисията да спаси Санстефанска България и другите придобивки от войната с Турция, както и да предотврати нов военен конфликт с която и да е от европейските сили. Известно е, че руската дипломация не успява да разедини и неутрализира противниците на Санстефанския договор, като допуска практически блестящата военна победа да се трансформира в дипломатически неуспех за царското правителство. Но едва ли само руските дипломати, върху които през следващите месеци се посипват и много незаслужени обвинения, са отговорни за непоследователността и обратите в руската балканска политика.

Берлинският договор предизвиква дълбоко разочарование в цяла Русия. Либералният публицист К. Д. Кавелин го определя като "жесток урок" и "позорно фиаско във външната политика", а консервативните среди и част от славянофилите апелират открито за ревизиране на неговите решения със сила. "По-добре война, отколкото демокрация" - пише на 13 юли 1878 г. в "Санкт-Петербургские ведомости", опасявайки се от възможността общото недоволство да предизвика гражданска война или дори революция срещу царизма.⁷ Либералните издания защитават тезата, че по-голямата грешка е направена от Русия в Сан Стефано, а не в Берлин. На страниците на "Вестник Европы" редакторът Л. А. Полонский обявява Санстефанския договор за "фантазия на шовинистите" и изразява съжаление, че Русия не се задоволява с по-малки териториални претенции, които биха позволили договорът да се приеме веднага от заинтересованите държави и да се избегне свикването на конгреса в Берлин. По негово мнение, южната граница на България би могла да достига до р. Марица и по такъв начин да не поражда раздражение сред противниците на Русия.⁸

Изобщо руско-турската война от 1877-1878 г. и последвалите я мирни договори предизвикват най-разнообразни коментари и оценки в руското общество. Но сред общия хор на недоволство и възмущение, заменил възторга от Санстефанския договор, се чуват и трезви гласове. По тяхна преценка с победата си Русия е принудила Турция да направи най-съществените отстъпки от началото на Източния въпрос в полза на балканските християни и да ликвидира нейното господство върху по-голямата част от полуострова. Умерените препоръчват Русия да търси възможности в бъдеще за ревизия на Берлинските решения по мирен начин, чрез дипломатически споразумения и комбинации, така както руската дипломация успя след Френско-пруската война /1870-1871/ да се освободи от унижителните за нея клаузи на Парижкия мир от 1856 г.

Руско-турската война от 1877-1878 г., Санстефанският договор и Берлинският конгрес представляват неизменен интерес за историците от различни школи и направления повече от сто години. Към съществуващата богата документация и разнообразна литература се прибавят нови тези и интерпретации, най-често повтарящи аргументите на първите критици на договореностите в Сан Стефано. Ето защо припомнянето на наглед известни събития дава повод за полезен размисъл и трезв анализ на съвременните драматични конфликти на Балканите.

* * *

В годините след Кримската война /1853-1856 г./ се очертават две основни тенденции в руската външна политика. За дълъг период от време превес успява да вземе група политици, чиито най-ярък представител е външният министър княз Горчаков, който апелира за предпазлива политика, съзнавайки, че подобно поведение обрича Русия на пасивност, лишава я от инициатива и от възможности за осъществяване на самостоятелни дипломатически начинания. Горчаков и неговите политически съмишленици имат предвид вътрешната социална нестабилност в страната, забавеното и икономическо развитие, както и слабостите при реорганизирането на армията. В Османската империя те настояват за колективна намеса на Великите сили и за съгласувани действия в защита на балканските християни. Тъкмо затова още съвременниците определят политиката на княз Горчаков като "кабинетна".⁹

Съвсем различна позиция във външната политика отстояват военният министър Милютин, посланикът в турската столица граф Игнатиев и част от министрите. Те апелират за по-действена намеса на Балканите и за насърчване развитието на малките народи в този район. Граф Игнатиев настоява пред своето правителство Русия да се откаже от ограниченото разбиране на принципите на православието и да премине към активна подкрепа на освободителните движения в Европейска Турция. Той дори влиза в известно противоречие с крайните славянофили, претенциозно обявили православието за единствено истинска вяра и призоваващи всички славяни да се обединят на религиозна основа.

Не само в миналото, но и сега, някои историци в Европа не пестят нападите си срещу граф Игнатиев, обявявайки го за непосредствен подбудител на руско-турската война от 1877-1878 г. и инициатор за създаването на Санстефанска България. Естествено, водещата роля на руския посланик в Константинопол в балканската политика на Русия не бива да се оспорва, но създаването на голямо княжество, на единна българска държава е колективно решение на руското правителство и на царя, прието непосредствено преди началото на военните действия.¹⁰

На съвещание при Александър II, проведено на 30 май 1877 г., е обсъдена бъдещата административна структура на България. Княз Горчаков предлага княжеството да се раздели на две провинции, мотивирайки се с

аргумента, че подобно решение е прието на конференцията в турската столица в края на 1876 г. с участието на Великите сили, което гарантира реализирането на подобен проект. Тази идея среща решително възражение от страна на командващия дунавската армия Николай Николаевич, на военния министър Милютин и на граф Игнатиев, които надделяват и обосновават концепцията за единна България. Но още в началото на войната руското правителство обявява, че завладяването на турската столица и на Пролитите не влиза в неговите военни планове. В инструкцията си от 18 май 1877 г. княз Горчаков нееднократно подчертава, че за "запазването на мира и на общото спокойствие" е необходимо тези проблеми да бъдат регулирани "с общо съгласие".¹¹

Само няколко месеца по-късно граф Игнатиев е вече окончателно готов с проекта за мирен договор, който предлага за одобрение след превземането на Плевен. И в този проект България фигурира като единна държава, тъй като целта на неговите създатели е да се обособят жизнеспособни балкански държави, които ще останат независими от икономическото влияние на Австро-Унгария и ще се превърнат в преграда за нейната експанзия. По такъв начин, според граф Игнатиев, Русия най-добре би съхранила контрола над Пролитите. На 5 януари 1878 г. проектът е окончателно приет от императорския съвет и граф Игнатиев тръгва веднага за фронта с пълномощия да сключи мир с турското правителство.

Дълго време западните държави таят надежда, че Русия няма да успее да спечели войната срещу Турция и че ще затъне в един продължителен конфликт, но след като руските войски преминават Балкана и се насочват към Константинопол, те веднага се активизират. Очакванията им, че Турция ще противопостави в долината на р. Марица 150 хилядна армия, не се реализират. "Ще влязат ли руските войски в Константинопол? Този въпрос интересува Европа" - пише на 9 февруари френският вестник "Льо Тан".

Английското правителство първо се намесва в балканската криза както с изпращането на своя флот в Пролитите, така и с посланието, че промяната в договорите от 1856 и 1871 г. може да се приеме само с одобрението на подписалите ги страни. Австро-Унгария също изоставя изчаквателната си позиция и на 4 февруари 1878 г. Андраши предлага да се свика във Виена конференция, която да обсъди политическите промени в Европейска Турция. Той се мотивира с обещанието на руското правителство, че то започва войната с намерение да защити балканските християни от името на Европа и че в крайна сметка балканските проблеми ще бъдат разрешени съвместно от европейските държави.

Смутено от намесата на Англия и на Австро-Унгария, руското правителство спира стремителния марш на своята армия пред стените на турската столица и не се осмелява да превземе града, използвайки паниката, обхванала турските власти, армията и цивилното население. Руската армия би могла да влезе в Константинопол под предлог, че Англия нарушава договорите с навлизането на нейния флот в Пролитите. "Моите патриотични

чувства бяха оскърбени от тържествения вид на английските министри - пише в телеграма от Лондон руският посланик Шувалов. - Изпращането на флота се ползва решително с популярност: гледайки англичаните и слушайки техните разговори, човек би могъл да си помисли, че тази мярка е спряла Русия и е спасила Турция".¹²

Германският канцлер Бисмарк също с недоумение посреща решението на Русия да спре военните действия и да започне мирни преговори, без да е превзела турската столица. По време на Берлинския конгрес той разговаря по този повод с френския дипломат Шарл Муи и го убеждава, че русите са били изправени пред важен избор - "да отидат докрай и да влязат в Константинопол, защото те го можеха", или да не бъдат толкова взискателни и крайни в условията си към Високата порта, с които фактически "провокираха намесата на Европа".¹³ Приключвайки разсъжденията си за руските действия през войната, стратегът на германското обединение добавя: "При такива случаи има само един миг и той трябва да се хване". Без съмнение, той адресира последната реплика към княз Горчаков.

Месеци по-късно в Русия продължава да се търси виновникът за нерешителността на руското командване в края на войната, а царската дипломатия се опитва да компенсира този пропуск със създаването на българското княжество и по такъв начин да поласкае самолюбието на руското общество като победител. В инструкция до посланика във Виена Новиков княз Горчаков обяснява колко е деликатна ролята на руските пълномощници за преговорите с Портата, "тъй като трябва да щадим чувствата на руската нация и армия, които изнесоха на своите плещи тежестите на победоносната война".

При преговорите за подписване на мирния договор Високата порта се опитва да компенсира загубите на бойното поле чрез умели дипломатически ходове. Основната цел на турските дипломати е да бавят и да отлагат вземането на окончателни решения, с цел да се даде време на военните да укрепят подстъпите към столицата и да изчакат евентуалната намеса в тяхна полза на някоя от Великите сили. "За какво да се договаряме пряко с Вас, щом като Европа всичко ще промени?" - учудва се пред граф Игнатиев турски дипломат. А външният министър Савфет паша уговаря русите с аргумента - "Не бъдете максималисти, защото само така европейските кабинети ще одобрят договора". Осъзнал добре какво означава загубата на България за Османската империя, той се обявява против автономията ѝ, обещавайки радикални промени в турската политика и дори превръщането на Високата порта в сателит на Русия.

Граф Игнатиев храни надежда, че ако се договори пряко с турските министри, ще постави европейските кабинети пред свършен факт. И той, и останалите руски дипломати-негови съмишленици все още вярват, че, печелейки войната, те имат право да диктуват и определят бъдещето на Балканите. По-късно в спомените си с горчива ирония Игнатиев пише: "Европа ни предоставяше правото само да бием турците, да проливаме руска

кръв и да харчим руски пари, но не и да извличаме полза за себе си и за нашите единоверци, тъй както намерим за добре”.

На 3 февруари 1878 г. княз Горчаков изпраща телеграма на граф Игнатиев, чието съдържание най-добре илюстрира амбициите, целите и намеренията на царското правителство. ”Ускорете края на преговорите - нарежда той, - така че, ако се открие конференцията, тя да се окаже пред много голям брой свършени факти; най-вече решително поддържайте всичко, което се отнася до България”. Игнатиев специално настоява за включването в Санстефанския договор на клауза за българските граници, с която да се гарантира, че територията на България няма да е по-малка от проекта на Цариградската конференция. Най-важният елемент в Санстефанския договор се оказват не Проливите, а границите и политическата автономия на България.

Тъкмо срещу тези клаузи се канализира и недоволството на заинтересованите държави. Австрийското правителство поисква гласуването на извънреден кредит от 60 млн. флорина, показвайки своята решимост да не допусне в никакъв случай запазването на Санстефанския договор. В Будапеща е обявена подписка за набиране на средства, с които да бъдат наградени проявилите се във войната турски генерали. Дори Франция, която декларира неутралитет по Източния въпрос, не остава извън антируската кампания. Според известния френски славист Луи Леже началото на русофобията във Франция датира от края на Втората империя /1852-1870/, когато всяко споменаване или проява на симпатия към славянството се смята за ”непростим грях”.¹⁴

При това положение съвсем не е учудващо, че и обективният в. ”Льо Тан” се поддава на доминиращите настроения в Европа. Сякаш забравили за описваните от тях турски зверства по време на Априлското въстание, сега авторите на ”Льо Тан” със съжаление откриват, че Европейска Турция ”повече не съществува”. Оказва се, че от Санстефанския договор са недоволни и балканските държави - Румъния поради загубването на Бесарабия, Гърция - заради опасенията от ограничаването на елинизма от славянството и Сърбия - от разширяването на България. Затова и техните кабинети подхващат идеята на английското правителство договорът от 3 март да бъде ”ревизиран основно и цялостно”, като най-сполучлива възможност да се игнорират руските придобивки по време на войната.

На свой ред руската дипломатия решава да търси съдействието на своите съюзници Германия и Австро-Унгария. В руската столица си дават добре сметка, че обявеният от Берлин и Виена неутралитет направи практически възможна войната срещу Турция и обезпечи ненамесата на останалите Велики сили. Но руското правителство прекалено много вярва на декларациите за лоялност към принципите на Съюза на тримата императори, които получава от Германия и Австрия. С големи симпатии към Съюза се отнася Александър II, който вижда в него гаранция за утвърждаването на монархическите принципи и солидарност. През есента на 1876 г. той е видимо поласкан от писмото, което германският кайзер Вилхелм I му

изпраща на маневрите във Вършава и в което му декларира, че в Берлин помнят добре руските услуги в периода 1864-1871 г. Обещанието му е тъкмо този приятен спомен да ръководи германската политика по отношение на Русия "каквото и да се случи".

Много вероятно е възрастният кайзер да е искрен в благодарността си към своя племенник - руския цар и почтен в желанието си да сътрудничи при разрешаването на европейските проблеми с Русия. Двигател на германската външна политика обаче е Бисмарк, който не всякога доверява своите външнополитически инициативи и дипломатически комбинации на кайзера, познавайки добре неговите проруски настроения. В желанието си да обезпечи напълно германската хегемония в Европа Бисмарк замисля ангажирането на Русия и Англия в директен конфликт, който би предоставил на Берлин пълна свобода на действие. От друга страна, германският канцлер насърчава австрийското правителство да се включи в "делбата" на Балканите и в разделянето им на сфери на влияние с Русия, знаейки добре, че по такъв начин ще отдалечи Виена от общогерманските проблеми. В този смисъл маршал Молтке е пределно откровен, внушавайки на австрийския посланик в Берлин: "Стигнете до Солун, ние ще ви подкрепяме".

Опряна на силната немска армия и на възходящата индустрия на обединена Германия, външната политика на Бисмарк е изключително активна и целенасочена. По това време той многократно съветва Русия да се договори с Австро-Унгария и да приеме исканията на Виена за икономическо и политическо влияние в западната половина на Балканския полуостров, ясно съзнавайки, че по такъв начин се проправя и пътят на Германия в този район. Но руската дипломация се оказва затруднена от неочакваното за нея нежелание на Виена да се споразумеят за резултатите от руско-турската война. Отначало преговорите с граф Андраши води посланикът във Виена Новиков, а през март 1878 г. със специална мисия пристига и Игнатиев.

Усилията на Русия да се договори с Австро-Унгария не дават резултат, поради амбициите на Андраши и на унгарското правителство да не допуснат в никакъв случай утвърждаването на руско влияние в източната част на Балканите. Аргументите, с които си служат във Виена, само издават желанието на австрийската дипломация да ограничи руските позиции в Европейска Турция и да използва нейните пазари, пристанища и суровини. Австрийските министри се позовават на тайното споразумение между двете страни, подписано в Райхщат през юли 1876 г., с което Русия поема ангажимент да не създава силно славянско княжество на юг от р. Дунав, макар че тогава те се уговарят за Сърбия. Всъщност руската и австрийската редакции на споразумението се оказват различни в съществени пунктове и то не би могло да се използва като база за трайно споразумение.

Търсейки причините за неуспешните преговори между Русия и Австро-Унгария, както съвременниците тогава, така и историците по-късно изтъкват различни аргументи. Едни са на мнение, че изпращането тъкмо на граф Игнатиев във Виена се оказва неудачно. По този повод неговият заместник от турската столица и бъдещ руски посланик в Париж Нелидов

пише: "Изборът не беше сполучлив, тъй като той лично вдъхваше омраза във Виена и недоверие навсякъде".¹⁵ Другият участник в преговорите - Новиков засипва своето правителство с поредица от предложения за отстъпки пред австрийците, за да заздравя по такъв начин положението на граф Андраши, когото намира за най-толерантен към Русия от всички потенциални министри на Империята. По принцип това са разумни аргументи, които не могат да бъдат игнорирани, но те съвсем не обясняват дълбоките и сложни причини, поради които австрийската дипломация проявява упорито нежелание да се договори с Русия и да я подкрепи на предстоящия конгрес.

По време на интензивните консултации, които австрийската дипломация провежда от началото на източната криза 1875 г., за Виена релефно се очертава изолацията, в която все повече попада Русия. Андраши преценява, че би могъл да получи сфери на влияние на Балканите и без директно разбирателство с Русия, която се опасява да допусне в южна България и в близост до турската столица. "За пръв път граф Андраши ми призна поверително - пише в доклад френският посланик във Виена-Воге, - че според неговото мнение влизането на австроунгарските войски в Босна е и винаги е било неизбежно". Андраши представя Хабсбургската монархия като гаранция за траен мир в тази непокорна провинция, а военната окупация на Босна и Херцеговина като "неотменимо решение" на неговото правителство. Ето защо австрийската дипломация не приема руските концесии, които по мнението на Воге и на френския посланик в Петербург генерал Льо Фло "са огромни".

Интересно е да се приведат още някои извадки от докладите на френските посланици за отношението на Виена към Русия и изобщо към балканските проблеми, тъй като Франция е неутрална и сравнително безпристрастна. Освен това признанията на Андраши пред френския посланик съвсем не са случайно изтървани фрази. С тях той цели да настройва французите срещу Русия и да търси подкрепата им за реализиране на австрийските претенции. Воге пише в един от докладите си: "Аз можах да констатирам, че тайното желание на граф Андраши беше бъдещата България да бъде ограничена до Балкана и прякото господство на Високата порта да се поддържа върху крайбрежието на Егейско море, където тя би улеснила развитието на гръцкия елемент".¹⁶

Що се отнася до останалите провинции на Европейска Турция, в същия доклад Воге продължава представянето на австрийските проекти: "Македония няма да бъде присъединена към бъдещата българска държава, която на запад не трябва да стига по-далеч от басейна на Карасу. Граф Андраши не обясни административното управление, което ще ѝ се даде - дали тази провинция ще получи известна автономия, или тя ще бъде директно подчинена на Константинопол.

Провокирайки съзнателно тези обяснения, аз се опитах да си дам сметка дали анексията на Албания и Македония не са част от програмата на граф Андраши и естествен резултат от окупацията на Босна и Херцеговина... Аз разбрах, че без да преследва тяхната незабавна анексия, министърът

искаше да не се създава или да не остави да се създаде в тези райони никакво препятствие за тяхното по-късно анексиране”.

В крайна сметка френският дипломат разбира, че амбициозната програма на Виена за установяване на австрийска хегемония на Балканите ще се осъществи на два етапа. Първоначално Австрия ще си обезпечи някои придобивки сама, тъй като те се приемат и от Русия, а впоследствие ще се търси намесата на Англия за ограничаване на руското влияние. Търсейки съдействието на Франция за реализирането на своите проекти, граф Анрдаши съветва чрез посланика Воге французите да се отърсят от страха си от Германия и от ”захласа” си по отношение на Русия. Този съвет едва ли се нуждае от коментар.

Години по-късно френският публицист и познавач на европейската политика Рене Пинон ще напише: ”Бисмарк, Горчаков и Биконсфилд въведоха Австро-Унгария в Босна и Херцеговина: Бисмарк от политически съображения, за да отдалечи победената при Садова от германските граници и да я ангажира в балканските усложнения; Горчаков от необходимост, за да направи възможна войната с Турция; Биконсфилд от заслепление, защото той беше зает само с отстраняването на руската опасност и с разбиването на Велика България”.

През пролетта на 1878 г. Високата порта не бърза с предаването на крепостите Варна и Шумен, а укрепването на столицата с временни съоръжения и привличането на нови контингенти войски продължава. Англия предизвиква размирици в Кавказ, а сред руското общество разочарованието от войната, от нейните тежести и понесените страдания взема надмощие. Макар че не получава реална подкрепа от европейските държави, поведението на Румъния е в състояние сериозно да затрудни Русия. ”Ние имахме една Румъния почти неприятелска” - тъжно признава Нелидов. Тези негативни процеси в руското общество принуждават царската дипломация да търси директно споразумение с Англия.

Междувременно в английската външна политика се осъществяват важни промени, предизвикани от оставката на външния министър лорд Дерби и нежеланието му да подкрепя агресивния курс на Дизраели. В циркуляра си от 1 април новият министър граф Солсбъри за пръв път обявява официално становището на кабинета за Санстефанския договор. В документа се констатира, че договорът осигурява на Русия ”превъзходство в Европейска Турция, господство в Черно море и подчинение на Турция”. Англия се обявява категорично за провеждането на конгрес, който да обсъди всички клаузи на договора, а не само отделни негови раздели.

Що се отнася до българите, Солсбъри е на мнение, че те ще бъдат използвани за утвърждаването на руската хегемония в Европейска Турция. ”Една голяма България - пише той, - чийто институции ще бъдат създадени и администрацията ще бъде организирана от русите и по руски модел, би останала по необходимост под руски контрол”. Новият английски външен министър категорично се обявява срещу ”превъзходството на славянската раса” на Балканите, което би могло да ”удави” гръцкия елемент.

Английската преса почти единодушно подкрепя доводите на Солсбъри - в. "Таймс" подчертава фразата от циркуляра, че Санстефанският договор е несъвместим с интересите на Англия и на Европа, в. "Морнинг пост" пише, че очаква практически действия от кабинета, но в. "Дейли нюз" обявява: "Каква цел ще преследва Англия в случай на война?"

Циркулярът се посреща с видимо одобрение и от останалата европейска преса. Френският в. "Льо Тан" счита, че този документ е "доминиран от мнението, което преобладава в Европа". Австрийските вестници се обръщат с директни предупреждения към Русия, тъй като кръгът на нейните противници се засилва. "Нека Русия да помисли" - заканва се в. "Ди пресе". Официалната германска преса обаче остава резервирана, а либералните издания в Берлин съветват Австрия да постигне компромис с Русия. Но като че ли най-крайни са изявленията на унгарските и на румънските министри. В парламента унгарският премиер Тиса открито заявява, че "интересите на Румъния и на Унгария са идентични и че двете страни имат общ враг - панславизма".

Дори и при тази открита кампания срещу договора в Сан Стефано руската дипломация прави усилия да се договори с някоя от Великите сили. На 7 април Горчаков официално поканва членовете на английския кабинет да формулират конкретно своите възражения, като до този момент нито царят, нито той са склонни да направят съществени отстъпки на резултатите от войната. "Историята ни учи - пише в своя инструкция руският външен министър, - че високомерието на Англия е резултат от постоянната слабост на континенталните държави".

Русия не успява да се възползува от недоверието, което изпитва лорд Дерби към Австрия и нейния външен министър Андраши. При Солсбъри Лондон и Виена се сближават бързо на антируска основа и в началото на юни подписват тайно споразумение, което обединява позициите им на Берлинския конгрес. Недоволен от войнствените настроения в някои английски и австрийски среди, Александър II споделя с френския посланик генерал Льо Фло: "Искат да не ни оставят нищо от това, което ние сме придобили с цената на толкова кръв и жертви". Надеждата у него, че един бъдещ конгрес би могъл да приеме Санстефанския договор, бързо угасва пред реалната заплахата от нова война срещу нови противници. В спомените си Шувалов пише, че през май 1878 г. дори висшите руски офицери се отказват от идеята да бранят победата във война и проявяват готовност за всякакви отстъпки, заклинайки го да действа за мир.

Съдбата на Санстефанска България фактически е решена не на Берлинския конгрес, а месец преди това в английската столица и то само от двама дипломати - Солсбъри и Шувалов. По-късно в германската столица са решавани само второстепенни въпроси и е практически узаконено споразумението между Русия и Англия, подписано на 30 май. "От самото начало на преговорите - пише Шувалов - аз забелязах, че главната цел на Англия е разделянето на България на две части, така, че хребетът на Балкана да се даде на султана, за да има възможност да се защити от

нашите бъдещи нападения. Колкото и важно да беше изменението на границите в Мала Азия..., балканският въпрос имаше най-голямо значение за британския кабинет”.

Шувалов приема разделянето на северна и южна България с аргумента, че то би могло да бъде само изкуствено и когато Солсбъри търси подходящо име на двете Българи, той иронично му предлага да ги назоват "България - доволна и България - недоволна". По-късно, на Берлинския конгрес, Шувалов успява да наложи включването на Софийска област към княжество България, което е не само успешен ход за разширяване на свободната територия, но и пробив в английската теза за отбрана на турската столица още по Стара планина.

Руският император приема унищожаването на Санстефанска България с примирението, че съдбата на балканските християни е вече различна, а и задоволен от запазването на Карс и Батум. Така Русия допуска подготовеният от Игнатиев Санстефански договор да бъде защитаван от друг дипломат - Шувалов, който не скрива, че е противник на войната и на славянофилите. Узнал за англо-руското споразумение от 30 май, другият руски участник в преговорите в Сан Стефано пише: "Аз бях ужасен от внушителността на отстъпките, които ние бяхме направили”.

Руската дипломатия допуска съдбоносни грешки и на Берлинския конгрес. Неудачите започват с формирането на руската делегация, тъй като включването на неоздравялия Горчаков става в последния момент. Всъщност, основната тежест при дискусиите поема Шувалов, но той не познава добре балканските проблеми, нито пък е убеден в необходимостта от жертви за създаването на свободна и единна България. Поради заболяването си Горчаков отсъства от най-важните заседания, на които се обсъжда българският въпрос. Самият той по-късно признава, че отсъствието му е по-скоро породено от нежеланието да обвърже името си "с толкова унижителни ангажименти за Русия". "Но защо тогава той беше дошъл на конгреса?" - пита се Нелидов, единственият познавач на балканските проблеми в руската делегация.

В същото време противниците на Русия много умело преследват своите цели. Трудно е да се прецени кой между Дизраели и Солсбъри е по-усърден в антируските си увлечения. За последния секретарят на конгреса Шарл Муи има специални наблюдения: "Той ставаше патетичен или пък съвсем хладнокръвен в зависимост от гледната точка на своето правителство и неговата цивилизаторска треска или неговите симпатии към потиснатите бяха винаги подчинени на британския интерес, който неизменно регулираше поведението му... Аз забелязах един ден неговата неясна усмивка, когато по повод на едно азиатско племе, на което той само знаеше името, но което искаше да изкопчи от руското влияние, как разкриваше предполагаемите му страдания с толкова чувство, като че ли се отнасяше за цяла една нация в траур. За сметка на това той остави, без да му мигне окото, част от християнското население и особено Македония и половината от България под скиптъра на Султана”.

Най-големият противник на Санстефанска България остава граф Андраши, който изразява готовност да неутрализира антируските настроения в Англия, ако Русия даде съгласие за намаляване на българското княжество. Неговата цел е българите да не получат излаз на Егейско море, както и възможността да се установят в непосредствена близост с турската столица и Солун.¹⁷ Ето защо той не приема руските предложения за разделяне на Балканите на зони на влияние и проваля мисията на Игнатиев. В този смисъл го подкрепят и австрийските вестници. На 30 март в. "Френбенблат" пише: "Не с цената на един бакшиш, предложен от Русия, договорът от Сан Стефано може да стане приемлив за Австрия. Това, което ние трябва да изискваме, е изтеглянето на руските предни постове от западната част на полуострова. А в. "Ди пресе" твърди: "Така ще пропадне мисията на всички руски държавници, докато Русия настоява да играе ролята на големия владетел, сюзерен на Изтока, разполагащ със съдбата на народите на Балканите".

Берлинският конгрес е истински триумф за германския канцлер Бисмарк, който го ръководи с военни маниери, припряно и със самочувствието на "честен посредник". По думите на известния френски дипломат и историк Габриел Аното той спокойно би могъл да каже: "Конгресът - това съм аз". Отегчен от препирните между руските и австрийските дипломати по въпроса за границата между Сърбия и България в един от последните дни на конгреса, той безцеремонно ги прекъсва с репликата: "Да не би световният мир да зависи от сръбските граници?" и делово прекратява дебатите. Няколко десетилетия по-късно убийството в Сараево разпалва голямата европейска война, което принуждава мнозина да си спомнят за несправедливите и пристрастни решения, приети в Берлин през лятото на 1878 г.

На 13 юли 1878 г. двадесетте пратеници на Великите сили и Турция, облечени в официални униформи и окичени с ордени, се поздравяват в тържествената зала на двореца "Радзвил" за мирния изход от Берлинския конгрес. В заключителните си думи при закриването на конгреса Бисмарк изразява надежда, че историята ще бъде справедлива към техните усилия за "осигуряването на мира". Защото в името на мира в Европа е ревизиран и Санстефанският договор, както и резултатите от войната между Русия и Турция. "Но под усмихнатите лица на раздяла - пише Шарл Муи - аз виждам само студенина и загриженост... По принцип всички пратеници разбираха, че те бяха само замаскирали и отложили решаването на големите проблеми".

* * *

Балканската криза 1875-1878 г. извежда на преден план един глобален проблем - кой и при какви обстоятелства ще съдейства за окончателното възраждане на християните в европейския югоизток, утвърждавайки създаването на независими балкански държави - Русия, Австро-Унгария или Англия. Войната и последвалите я дипломатически

споразумения ясно показват, че Русия няма военни, финансови и политически възможности да разреши самостоятелно този съществен за нея въпрос. Проблемите на руското общество тогава - незавършена военна реформа, недостатъчна железопътна мрежа, тежко финансово положение, опасения от революционното движение, както и обстоятелството, че руското правителство не оценява трезво реалната политическа обстановка в Европа и не отчита правилно силата на антируските настроения, илюзията, че то може да разчита на своите съюзници Германия и Австро-Унгария са свидетелства, че предпазливата външна политика на княз Горчаков има своите разумни основания.

Но през 1877 г. Русия не може да не започне война с Турция. В противен случай тя рискува да загуби своето влияние не само на Балканите, но и в Европа, като се приравни с незавидния статут на Франция след поражението ѝ от Прусия през 1870-1871 г. А победила Турция във войната, Русия не може да не наложи договор като Санстефанския, тъй като неговите клаузи в основни линии повтарят решенията на Цариградската конференция от 1876 г. Друг е въпросът, че Великите сили проявяват стремеж да омаловажат руската победа и да представят придобивките за балканските народи като заслуга на Европа, а не единствено и само на Русия.

Безспорен факт е, че още в началото на конфликта с Турция руското правителство отправя към своите съюзници, както и към останалите Велики сили, многобройни послания с уверението, че руската армия ще защитава европейските интереси и че впоследствие резултатите от войната ще бъдат разрешени с общо съгласие. Но при заплетените интереси, амбиции и териториални претенции в Югоизточна Европа, Русия не може да удовлетвори едновременно всички кабинети, а създава договор, който отчита националните особености на балканските народи. По такъв начин руското правителство утвърждава единствено справедливият принцип за разрешаването на Източния въпрос и за защита на своите интереси.

На Берлинския конгрес европейската дипломация най-малко се интересува от проблема за националностите и по думите на френския публицист Рене Пинон "хората бяха разменени или продавани като животни на пазар... Тридесет години европейски кризи, деформирани, временни и несправедливи решения произлязоха от Берлинския конгрес". И всичко това бе направено за "удобството" на Европа, която през XIX век насърчи възхода на малките нации, но и съзнателно допусна изкуственото им разделяне. Сметките на тази коварна дипломация впоследствие бе принудена да плати цяла Европа.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ *Castellan G.*, Histoire des Balkans XIV-XX siecle, 1992, p. 320.
- ² *Georgevitch Vl.*, La Serbie au congres de Berlin, Revue d'histoire diplomatique, 1891, p. 483-484; Engelhard Ed., La confederation balkanique, Revue d'histoire diplomatique, 1892, Paris, p. 46-47.
- ³ *Виноградов Вл. Н.*, Берлинский конгрес 1878 г. перед судом истории, Великите сили и Балканите в ново и най-ново време, С., 1985, с. 118.
- ⁴ *Нарочницкий А. Л.*, Берлинский конгрес, Россия и южные славяне, сп. Новая и новейшая история, 1979, кн. 2, с. 81.
- ⁵ *Игнатиев Н. П.*, Записки /1875-1878/, С., 1986, с. 350.
- ⁶ *Hanotaux G.*, Le Congres de Berlin, Revue des deux mondes, t. 47, 1908, p. 251, Paris.
- ⁷ *Писарев Ю. А.*, Россия и Берлинский конгрес, Славянский сборник, вып. 4, Саратов, 1990, с. 43.
- ⁸ *Алафаев А. А.*, Русско-турецкая война 1877-1878 годов на страницах журнала "Вестник Европы", сп. История СССР, 1984, 4, с. 147.
- ⁹ *Хевролина В. М.*, Российский дипломат граф Н. П. Игнатиев, сп. Новая и новейшая история, 1992, 1, с. 145-147.
- ¹⁰ *Чернов С. Л.*, К вопросу о Сан-Стефанском договоре 1878 года, сп. История СССР, 1975, 6, с. 133-136.
- ¹¹ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. II, Москва, 1964, с. 82.
- ¹² *Шувалов П. А.* о Берлинском конгрессе 1878, Красный архив, т. 4, /59/, Москва, 1933, с. 89.
- ¹³ *Mouy Ch.*, Souvenirs et causeries d'un diplomate, Paris, 1909, p. 96.
- ¹⁴ *Leger L.*, Le Panславisme et l'interet francais, Paris, 1947, p. 37.
- ¹⁵ *Nelidow A.*, Souvenirs d'apres la guerre de 1877-1878, Revue des deux mondes, t; 30, 1915, p. 248.
- ¹⁶ Documents diplomatiques francais, tome second (1875-1879), Paris, 1930, p. 305.
- ¹⁷ *Христов Хр.*, Освобождението на България и политиката на западните държави 1876-1878, С., 1968, с. 208.